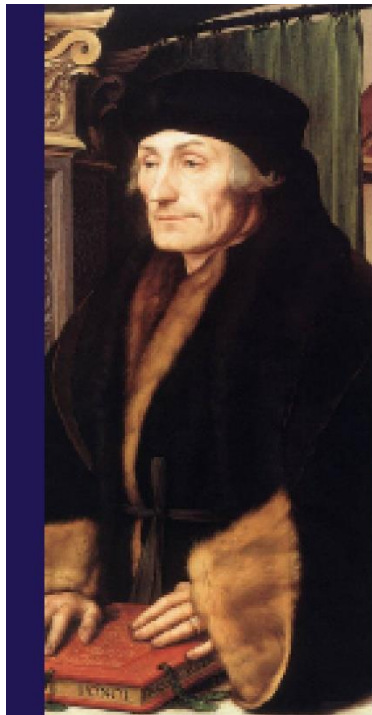

Bijlage bij het hoorcollege *Erasmus*

ERASMUS

EEN HOORCOLLEGE
OVER ZIJN LEVEN,
OEUVRE EN DE INVLOED
VAN ZIJN DENKEN

door Hans Trapman

Inhoudsopgave

[Hans Trapman](#)

College 1. De jonge Erasmus

[H1. Een CV dat vragen oproept](#)

[H2. Brieven van een jonge monnik](#)

[H3. Tegen de barbaren: het ideale onderwijs](#)

College 2. Boeken die Europa veroveren

[H4. Handboek van de christenstrijder](#)

[H5. Spreekwoorden](#)

[H6. Gesprekken en Lof der Zotheid](#)

College 3. Het wezen van het christendom

[H7. Het Nieuwe Testament: object van filologisch onderzoek en bron van vroomheid](#)

[H8. Hoe te regeren? Erasmus' vorstenspiegel](#)

[H9. Essentie of bijzaak? De vrije wil bij Erasmus en Luther](#)

College 4. Polemieken en tolerantie

[H10. Polemieken met medekatholieken, protestanten en taalpuristen](#)

[H11. Kettters, Joden en Turken](#)

[H12. Het moderne Erasmusbeeld: is Erasmus nog actueel?](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Hans Trapman

Prof. dr. Hans Trapman is emeritus bijzonder hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Trapman is gespecialiseerd op het gebied van de intellectuele geschiedenis van ca. 1500 tot 1700. De bestudering van het gedachtengoed van Desiderius Erasmus speelt in zijn wetenschappelijke werk een centrale rol. Hij was lange tijd betrokken bij de uitgave van *Erasmus' Opera Omnia* (Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, KNAW).

Hij publiceerde onder meer *De Hollandse jaren van Hugo de Groot, 1583-1621* (1996, ed. with H.J.M. Nellen), *De Summa der godliker scripturen, 1523* (1978), een bundel cultuurhistorische opstellen *Het Land van Erasmus* (1999) en *Wijze Dwaasheid. Vijfhonderd jaar Lof der Zotheid in Nederland* (2011).

Synopsis van het hoorcollege *Erasmus*

College 1. De jonge Erasmus

H1. Een CV dat vragen oproept

Erasmus' doopnaam was Erasmus, niet Gerrit. Zelf voegde hij later Desiderius en Roterodamus aan zijn naam toe. Als geboorteplaats is Rotterdam waarschijnlijker dan Gouda. Erasmus heeft een beknopt CV nagelaten (pas in 1607 gepubliceerd) dat de suggestie wekt dat hij geboren is voordat zijn vader priester werd. Zeker is in elk geval dat Erasmus een onwettig kind was. Over zijn familie spreekt hij vrijwel nooit. Zijn geboortejaar is omstreden: 1466, 1467 of 1469? Het is mogelijk dat hij de indruk wekt pas in 1469 te zijn geboren om daarmee aan te geven dat hij bij zijn (later betreurde) intrede in het klooster Stein bij Gouda nog te jong was om te beseffen wat hij deed.

Over zijn schooltijd in Gouda, Deventer en Den Bosch was hij negatief. Zijn kritiek richtte zich op middeleeuwse handboeken, lijfstraffen en de Broeders des Gemenen Levens. Deze vertegenwoordigers van de Moderne Devotie verweet hij hun weinig intellectuele inslag en hun propaganda voor het kloosterleven. Erasmus laat zich doorgaans scherp uit over kloosters en monniken. Toch heeft hij het kloosterleven aanvankelijk geïdealiseerd als een plaats om in alle rust te studeren. In Stein las hij klassieke auteurs, kerkvaders en Italiaanse humanisten als Lorenzo Valla.

H2. Brieven van een jonge monnik

Vriendschap heeft voor Erasmus altijd veel betekend, maar bracht hem ook teleurstellingen. Zijn beste vriend in Stein was zijn medebroeder Servaas Rogier. Er zijn negen brieven van Erasmus aan Servaas bewaard gebleven, die in veel opzichten op liefdesbrieven lijken en volgens sommigen wijzen op Erasmus' minstens latente homosexualiteit. Volgens anderen betreft het niet meer dan stijl oefeningen, al blijft dan nog de vraag of het om werkelijke dan wel gefingeerde gevoelens gaat.

In hun correspondentie met vrienden gebruikten humanisten vaak een terminologie die men tegenwoordig eerder associeert met liefdesrelaties. Een brief waarmee je iemand tot vriend wil maken valt voor Erasmus in de categorie *epistola amatoria*. De laatste drie brieven aan Servaas zijn overigens minder lyrisch van toon. Erasmus stelt zich zelfbewust op als een wijze mentor en adviseert zijn vriend zich nu eindelijk eens serieus aan de letteren te gaan wijden. Servaas moet schrijven wat hem invalt; Erasmus zal de tekst zondig wel verbeteren. Het lijkt in deze correspondentie toch vooral te gaan om stijl oefeningen.

De jonge Erasmus wijdde zich aan de Latijnse poëzie. In een van zijn gedichten valt hij de 'barbaren' aan, de vijanden van de klassieke letteren. Tegen hen zal hij zich zijn gehele leven blijven verzetten.

H3. *Tegen de barbaren*: het ideale onderwijs

In 1493 kreeg Erasmus door zijn benoeming tot secretaris van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, de kans zijn klooster te verlaten. De bisschop bezat een buitenverblijf in Halsteren; daar localiseerde Erasmus zijn dialoog *Tegen de barbaren* (*Antibarbari*). Van de vijf gesprekspartners is de stadssecretaris van Bergen op Zoom, Jacob Batt, de spreekbuis van Erasmus, die zelf op de achtergrond blijft. De 'barbaren' – de scholastieke theologen – beschouwen de bestudering van de klassieke letteren als een gevaar voor het christendom. Met een beroep op de kerkvaders wordt deze opvatting ontzenuwd; klassieke eruditie kan de theologie juist ondersteunen en zuiveren.

Vanaf 1495 studeerde Erasmus theologie in Parijs, maar de scholastieke theologen wekten zijn afkeer. Hij hechtte meer waarde aan de contacten met medehumanisten. Ten behoeve van het onderwijs aan zijn privéleerlingen ontwierp hij enkele geschriften, die pas veel later in bewerkte en uitgebreide vorm gepubliceerd werden. In een van zijn brieven uit die tijd biedt hij een beknopte studiehandleiding. Een leerling moet zoeken naar de beste leraar, de beste leerstof en de beste methode. De leraar moet een vaderlijke vriend worden. Er dient tijd te zijn voor ontspanning, ja het studeren zelf kan iets krijgen van een spel.

College 2. Boeken die Europa veroveren

H4. *Handboek van de christenstrijder*

Dankzij zijn ontmoeting met de Franciscaan Jean Vitrier maakte Erasmus kennis met het werk van de Griekse theoloog Origenes (ca. 200), voorvechter van een platoniserende, vergeestelijkte vorm van christendom; bovendien een groot exegeet. Mede onder diens invloed schreef Erasmus zijn *Handboek van de christenstrijder* (*Enchiridion militis christiani*), gepubliceerd in 1503. Het is een ernstig boek, een handleiding tot morele vorming op basis van christelijke principes. Het gaat erom de duivel, zonde en wereld te bestrijden en Christus te volgen. Van klassieke schrijvers is zeer veel te leren, maar de bijbel blijft altijd de voornaamste bron van kennis. Maar hoe die te lezen? De scholastieke theologen met hun spitsvondigheden zijn geen goede gidsen; men dient in het spoor van de kerkvaders te zoeken naar de geestelijke kern van de bijbel.

De achtergrond van het *Handboek* is de tegenstelling tussen het zichtbare en het onzichtbare. Deze tegenstelling vond Erasmus terug bij de apostel Paulus ('vlees' contra 'geest'). Bij alle kerkelijke ceremoniën en voorschriften is de spirituele betekenis het belangrijkste. De 'buitenkant' is secundair, maar wordt door Erasmus overigens nooit principieel afgewezen. Het *Handboek* werd zeer populair, vooral toen Erasmus er in 1518 een lange opdrachtsbrief aan de benedictijner abt Paul Volz aan toevoegde. Deze brief bevatte zoveel kritische opmerkingen over kerkelijke toestanden dat tijdgenoten ten onrechte de indruk kregen dat Erasmus hetzelfde wilde als Luther.

H5. *Spreekwoorden*

In 1500 verscheen in Parijs een door Erasmus samengesteld boekje met 823 klassieke spreekwoorden (*adagia*), voorzien van korte toelichtingen. Het maakte hem als auteur in Europa bekend. Door het invlechten van spreekwoorden kon een tekst verfraaid worden; Erasmus paste dit middel ook zelf vaak toe, vooral in de *Lof der Zotheid*. In 1508 verscheen in Venetië een uitgave van de *Adagia*, nu met ruim 3000 spreekwoorden. Sommige toelichtingen waren uitgegroeid tot essays. Erasmus breidde de collectie regelmatig uit; zijn laatste bewerking telde ruim 4000 klassieke Latijnse en Griekse spreekwoorden. Het boek is niet systematisch opgebouwd, omdat Erasmus streefde naar variatie om zo de lezer te blijven boeien. Soms liet hij een spreekwoord volgen door een ander met omgekeerde inhoud: op 'homo homini deus' (de mens is voor de mens een god) volgt het bekendere 'homo homini lupus' (de mens is voor de mens een wolf).

Gezien de aard van de *Adagia* komen alle aspecten van het leven aan bod. Zo treffen we bijvoorbeeld *adagia* aan die de geldzucht hekelen, inclusief die van de kerk. Uiteindelijk worden de armen altijd het slachtoffer. Bij Erasmus is meer sociale kritiek te vinden dan men misschien zou verwachten.

H6. Gesprekken en Lof der Zotheid

De *Colloquia* (*Samenspraken*, tegenwoordig ook *Gesprekken* genoemd) bestonden oorspronkelijk uit eenvoudige zinnen waarmee scholieren spelenderwijs Latijn konden leren en terloops enige zedenlessen meekregen. De collectie *Colloquia* werd herhaaldelijk uitgebreid; het werden er tenslotte 61, met zeer gevarieerde inhoud. Inmiddels was het ook een boek voor volwassenen geworden, waarin Erasmus (via zijn personages) allerlei misstanden op maatschappelijk en vooral kerkelijk gebied op de korrel nam. Vooral de *Colloquia* over de vrouw en het huwelijk genieten tegenwoordig veel belangstelling.

De *Lof der Zotheid* (*Moriae encomium*) werd geschreven in 1509, gedrukt in 1511 en sindsdien de eeuwen door herdrukt in het Latijn en in talloze vertalingen. De titel is bewust dubbelzinnig: het is een lofredde op de *Zotheid*, uitgesproken door de Zotheid zelf. In navolging van klassieke voorbeelden is het een 'paradoxale lofredde': er wordt iets geprezen dat niet prijzenswaardig is, in dit geval de zotheid. In het eerste gedeelte worden menselijke zwakheden mild bespot. Het tweede gedeelte bevat felle kritiek, vooral op theologen en monniken. Dit is geen paradoxale lofredde meer; Erasmus lijkt hier zelf aan het woord te zijn. Het laatste gedeelte is gewijd aan de goddelijke dwaasheid, die feitelijk de hoogste wijsheid is. Sommige onderzoekers beschouwen dit slot als de sleutel tot het gehele werk. Het dubbelzinnige karakter van de Lof heeft tot uiteenlopende interpretaties geleid. Wat Erasmus bedoelde wordt duidelijk wanneer men de Lof leest in de context van zijn overige werk. Zelf wees Erasmus in dit verband op het *Enchiridion*.

College 3. Het wezen van het christendom

H7. Het Nieuwe Testament: object van filologisch onderzoek en bron van vroomheid

Het oorspronkelijk Griekse Nieuwe Testament werd ten tijde van Erasmus al ruim duizend jaar gelezen in Latijnse vertaling (de Vulgaat). Vergelijking van de Vulgaat met de Griekse grondtekst had tot kritiek geleid van Lorenzo Valla. Erasmus gaf diens Aantekeningen uit in 1505. Zelf publiceerde Erasmus in 1516 een nieuwe Latijnse vertaling, samen met de Griekse tekst en *Aantekeningen* (*Annotationes*), waarin hij zijn keuzes verantwoordde. Zijn vertaling was uiteraard bestemd voor een ontwikkeld publiek. Hij bepleitte in een inleidend geschrift daarnaast vertalingen in de volkstaal voor wie niet klassiek gevormd was. De *Aantekeningen*, die bij iedere editie uitgebreid werden, zijn niet alleen filologisch van aard. Erasmus wil ook laten zien dat bepaalde theologische opvattingen (bijv. over het sacramentele karakter van het huwelijk of de drie-eenheid) niet gebaseerd kunnen worden op de nieuwtestamentische teksten die de theologen daartoe al eeuwenlang plachten aan te voeren. Dit wekte in die kringen grote verontwaardiging, hoewel Erasmus de besproken opvattingen als zodanig niet afwees, maar op gezag van de kerk bleef aanvaarden.

Het Nieuwe Testament is voor Erasmus de bron van alle vroomheid, omdat daarin het levende beeld van Christus aanwezig is. De ware christen, inclusief de ware theoloog, dient de leer van Christus te kennen en in zijn leven tot uitdrukking te brengen.

H8. Hoe te regeren? Erasmus' vorstenspiegel

In 1516 kreeg Erasmus de erefunctie van raadsheer van (de latere) Karel V. Als dank publiceerde hij de *Onderwijzing van de christelijke vorst* (*Institutio principis christiani*). Hij had zich al met dit thema beziggehouden in de Adagia. Daar blijkt dat Erasmus een voorkeur heeft voor een gekozen koning. Een erfelijk vorst kan een wijs man zijn, maar evengoed een dwaas. In de praktijk is het koningschap echter erfelijk. In dat geval komt alles des te meer aan op goede leermeesters. Een vorst moet het algemeen belang dienen door vrede en vrijheid te bevorderen, misdaad te bestrijden en integere

ambtenaren aan te stellen. Een vorst moet zich houden bij zijn eigen rijk en niet streven naar expansie. Oorlogen die met dit doel gevoerd worden zijn uit den boze, en gaan bovendien vaak ten koste van de eigen bevolking. Ook in de *Onderwijzing* wordt aan het probleem van de oorlog veel aandacht besteed. Voor Erasmus is alleen in het uiterste geval een defensieve oorlog geoorloofd. De *Onderwijzing* heeft het karakter van een verzameling aforismen, zodat de jonge vorst die gemakkelijk in zich kan opnemen. Aan de orde komen behalve het probleem van de oorlog onder meer het vermijden van vleiery, belastingen (niet op eerste levensbehoeften), het maken en verbeteren van wetten en huwelijkspolitiek. Evenals in andere geschriften accentueert Erasmus het verplichtende karakter van de doop. De vorst moet daarom Christus volgen, niet Julius Caesar of Alexander de Grote.

H9. Essentie of bijzaak? De vrije wil bij Erasmus en Luther

Luther bewonderde Erasmus als bijbelgeleerde, al meende hij al in 1516 dat deze Paulus niet had begrepen. De tegenstelling tussen 'vles' en 'geest' is niet die tussen het zichtbare en het onzichtbare, zoals Erasmus dacht, maar die tussen zonde en genade. Niet alleen het lichaam, ook de geest van de mens is in de macht van de zonde. Alleen de goddelijke genade kan hem hieruit bevrijden, aldus Luther, in navolging van de late Augustinus. In zijn boek *Over de vrije wil (De libero arbitrio)* (1524) bestreed Erasmus deze opvatting. De bijbelse geboden veronderstellen immers vrijheid van keuze. Als God in zijn almacht alles van te voren bepaalt, zijn ze zinloos en verdwijnt de menselijke verantwoordelijkheid. Luther reageerde zeer fel met zijn boek *Over de slaafse wil (De servo arbitrio)* (1525). In feite heeft alleen God een vrije wil. Hij bepaalt tevoren wie gered zal worden en wie niet (predestinatie). De bijbelse geboden leren wat de mens moet doen, niet dat hij het ook *kan*. De goddelijke wet fungeert dus als aanklager. Vrijspraak is alleen door Gods genade mogelijk, aldus Luther, voor wie dit de essentie van het geloof was. Erasmus accentueert evenzeer Gods genade, maar meent als voorstander van een praktisch christendom dat totale ontkenning van de menselijke vrijheid demotiverend zal werken. Luthers opvattingen leefden niet zozeer voort bij de lutheranen als wel bij de calvinisten, zoals de contraremonstranten die het pleit wonnen op de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619).

College 4. Polemieken en tolerantie

H10. Polemieken met medekatholieken, protestanten en taalpuristen

In 1515 polemiseerde Erasmus met de Leuvense theoloog Martinus Dorpius, die hem verweten had dat hij in de *Lof der Zotheid* de spot had gedreven met de theologen, en in het slotgedeelte zelfs met het heilige. Na de opkomst van Luther kreeg Erasmus kritiek te verduren van twee kanten. Volgens behoudende katholieken 'had Erasmus het ei gelegd dat door Luther was uitgebreed', terwijl aanhangers van de Reformatie hem verweten dat hij het met Luther eens was, maar dat niet durfde te bekennen. De humanistisch gevormde dichter Ulrich von Hutten koos openlijk voor Luther en was zelfs bereid diens zaak met geweld te verdedigen. Hij trachtte zijn vriend Erasmus over te halen voor Luther te kiezen, echter zonder succes. Een pijnlijke polemieken volgde, waaruit blijkt dat Erasmus wel hervormingen, maar geen scheuring van de kerk wenste. Hij probeerde boven de partijen te staan en kon zo niemand tevreden stellen. Hij wees behoudende katholieken als de theologisch geïnteresseerde diplomaat Alberto Pio op zijn trouw aan de kerkelijke traditie. Hij distantieerde zich krachtig van protestanten die zich - naar zijn mening ten onrechte - op hem beriepen.

Ook op het gebied van taal en stijl zocht Erasmus een middenweg. Hij bestreed enerzijds het middeleeuwse, 'barbaarse' taalgebruik, anderzijds het 'ciceronianisme' van humanisten die uitsluitend Cicero navolgden en het gebruik van termen ontleend aan andere klassieke of christelijke auteurs afwezen. Erasmus' Ciceronianus is aan deze 'apen van Cicero' gewijd.

H11. Ketterers, Joden en Turken

Erasmus meent dat de kwalificatie 'ketterij' vaak ten onrechte en te snel gebruikt wordt. Ook toen Luther door de kerk was veroordeeld bleef Erasmus hem als medechristen beschouwen. Zelfs de wederdopers, die door zowel katholieken als protestanten als zware ketterers beschouwd werden, beoordeelde hij mild. Als zij echter gewelddadig werden dienden zij als gewone criminelen te worden behandeld. De kerk moet ketterers niet overleveren aan de beul, maar proberen te bekeren. Een 'ketterij' die men doorgaans geen ketterij noemt is zich niet houden aan Christus' geboden.

Van Erasmus is een aantal antisemitische uitlatingen bekend. Zij zijn gericht tegen de christen geworden jood Johann Pfefferkorn, die met steun van de Keulse dominicanen joodse boeken wilde confisqueren. Hij viel niet alleen de hebraicus Reuchlin, maar ook Erasmus aan. Deze verweet hem toen op grove wijze zijn joodse afkomst. In dezelfde periode bevorderde hij echter de benoeming van de bekeerde jood Matteus Adrianus als hoogleraar Hebreeuws te Leuven. Joden zijn naar zijn mening alleen strafbaar als zij de wetten van het land overtreden. In de islam zag Erasmus niets. Het liefst zag hij dat de Turken zich tot het christendom zouden bekeren. Dat mocht echter niet met geweld gepaard gaan. De christenen zouden hen moeten overtuigen door hun voorbeeldige levenswijze, maar daar was niet veel van te bespeuren. Voorzover de Turken agressief-militair optraden (zij stonden in 1529 al voor Wenen) was oorlog tegen hen geoorloofd.

H12 Het moderne Erasmusbeeld; is Erasmus nog actueel?

Erasmus wordt tegenwoordig door velen beschouwd als een voorvechter van ondogmatisch denken en tolerantie. Zelf zag hij zich vooral als een vernieuwer van het religieuze leven; waarschijnlijk beschouwde hij de editie van het Nieuwe Testament als zijn belangrijkste werk. Van zijn ongeveer honderd geschriften hebben de meeste betrekking op bijbel en kerk, theologie en persoonlijke vroomheid. Daarnaast heeft Erasmus zeer veel betekend voor de studie en beoefening van de humaniora. Een goede stijl is alleen te ontwikkelen door het lezen van goede schrijvers, aldus Erasmus, en wat goed is wordt niet bepaald door de massa.

Is Erasmus nog actueel? In elk geval is hij nog zeer leesbaar. Van zijn werk verschijnt steeds meer in moderne talen, ook in het Nederlands (o.a. zijn complete correspondentie in 22 delen). In hoeverre was hij 'ondogmatisch'? In letterlijke zin niet, want hij aanvaardde alle kerkelijke dogma's. Anderzijds wil hij dat er zo weinig mogelijk gedefinieerd wordt, om onnodige conflicten te voorkomen. Hij stelt het leven boven de leer en relativiseert daarmee dogmatische tegenstellingen.

Kan Erasmus nog gelden als boegbeeld van tolerantie? Wie dit ontkent wijst graag op de scherpe toon van zijn polemieken. Tolerantie en polemieken sluiten elkaar echter niet uit. Tolerantie heeft per definitie betrekking op iets wat men afwijst, anders is het een leeg begrip. Erasmus' pleidooi voor het 'dulden' van ketterers in plaats van hen te doden is een van de inspiratiebronnen van het moderne tolerantiebeprij.

Aanbevolen literatuur

Biografieën

Johan Huizinga, *Erasmus*. Rotterdam, 2001 (1e dr. Haarlem, 1924)
Roland H. Bainton, *Erasmus of Christendom*. New York/Londen, 1969
Cornelis Augustijn, *Erasmus*. Baarn, 1986

Léon-E. Halkin, *De biografie van Erasmus*. Baarn, 1991 (vert. v. Erasme parmi nous. Parijs, 1987)
James McConica, *Erasmus*. Oxford/New York, 1991 (beknopt)
James D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries*. Berkeley/Londen, 1996
Erika Rummel, *Erasmus*. London/New York, 2004
Petty Bange, *Desiderius Erasmus. Portret van een humanist*. Amersfoort/Brugge, 2007 (beknopt).

Werken en correspondentie

Wetenschappelijke editie

Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami. Amsterdam etc, 1969 - (stand 2013: 42 delen)
Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami, ed. P.S. Allen e.a., 12 delen. Oxford, 1906-1958.

Vertalingen

Collected Works of Erasmus. Toronto, 1974 -. (inclusief briefwisseling; stand 2013: 56 delen).
Verzameld werk van Desiderius Erasmus. Amsterdam, 2002 – (selectie; stand 2013: 5 delen).

Brieven

De correspondentie van Desiderius Erasmus. Rotterdam, 2004 – (stand 2013: 10 delen).

Bloemlezingen

The Erasmus Reader, ed. Erika Rummel. Toronto, 1990.
Erasme. Oeuvres choisies, ed. Jacques Chomarat. Parijs, 1991 (zeer veelzijdige keuze).
Erasmus. Ik geef liever adviezen dan dogma's, ed. Johannes Trapman. Amsterdam, 2004.

Tentoonstellingscatalogi

Erasmus en zijn tijd. Museum Boymans-van Beuningen, 2 delen. Rotterdam, 1969.
Erasmus von Rotterdam. Vorkämpfer für Frieden und Toleranz. Historisches Museum Basel. Basel, 1986.
Erasmus in beeld. Museum Boijmans Van Beuningen. Rotterdam, 2008.

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Sandro Ligtenberg (Leiden, oktober & november 2011)
Stem Inleiding	F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Hoorcollege Copyright 2013 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 891 1
NUR 681, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.